

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 10ΗΣ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 1972

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΙΣ ΒΙΒΛΙΟΥ

‘Ο Ἀκαδημαϊκὸς κ. Δ. Ζακυθηνός, παρουσιάζων τὸ βιβλίον τοῦ κ. Paul Lemerle, «Le Premier Humanisme Byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle, Bibliothèque Byzantine, Études 6», ἐν Παρισίοις, 1971, λέγει τὰ ἔξῆς:

«Ἐχω τὴν τιμὴν νὰ παρουσιάσω τὸ βιβλίον τοῦ καθηγητοῦ τοῦ Κολλεγίου τῆς Γαλλίας κυρίου Paul Lemerle, μέλους τῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιγραφῶν καὶ τῶν Γραμμάτων καὶ ἔνοντος ἐταίρου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τὸ ἐκδοθὲν κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ὅπο τὸν τίτλον «Ο πρῶτος Βυζαντινὸς Ἀνθρωπισμός. Σημειώματα καὶ παρατηρήσεις περὶ διδασκαλίας καὶ παιδείας ἐν Βυζαντίῳ κατὰ τὸν δέκατον αἰῶνα».

Τὸ ἔργον, περιληφθὲν ἐν τῇ ὅπο τοῦ συγγραφέως ἐκδιδούμενῃ «Βυζαντινὴ Βιβλιοθήκη» (Presses Universitaires de France), ἀποτελεῖται ἐκ 328 σελίδων, διαιρεῖται δὲ εἰς δέκα κεφάλαια. Ἀκολουθοῦν τὸ Συμπέρασμα, τὰ Συμπληρώματα, τὸ Γενικὸν Εὐρετήριον, οἱ ἄξιοι μνείας Ἑλληνικοὶ ὅροι, ὁ πίναξ τῶν μνημονευομένων χειρογράφων. Οἱ τίτλοι τῶν κεφαλαίων ἔχουν ὡς ἀκολούθως: Α'. «Ἡ διακοπὴ τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας ἐν τῇ Δύσει». Β'. «Ἡ ὑπόθεσις τοῦ Συροαραβικοῦ σταθμοῦ». Γ'. «Αἱ τύχαι τοῦ ἐθνικοῦ Ἑλληνισμοῦ [τῆς θύρας Ἀντοκρατορίας] ἐν Βυζαντίῳ κατὰ τὸν πρώτον τρεῖς αἰῶνας τῆς Αὐτοκρατορίας». Δ'. «Οἱ σκοτεινοὶ αἰῶνες. Ὡραγὴ ἢ συνέχεια;». Ε'. «Ἀναβρασμός, περιεργίαι, τεχνικὴ πρόοδοι. Αἱ πρῶται μεγάλαι μιօρφαι». ζ'. «Λέων ὁ Φιλόσοφος (ἢ Μαθηματικὸς) καὶ ἡ ἐποχὴ του». Ζ'. «Φώτιος ἢ ὁ κλασσικισμός». Η'. «Ἀρέθας ὁ Πατρεύς». Θ'. «Αἱ Σχολαὶ ἀπὸ τοῦ Βάρδα εἰς Κωνσταντῖνον τὸν Πορφυρογέννητον». Ι'. «Ο Ἑγκυλοπαιδισμὸς τοῦ δεκάτου αἰῶνος».

Πρῶτον Βυζαντινὸν Ἀνθρωπισμὸν ὀνομάζει ὁ κύριος Lemerle τὴν ἀναγέννησιν τοῦ ἐνάτου καὶ τοῦ δεκάτου αἰῶνος ἐν ἀντιδιαστολῇ πρὸς τὸν δεύτερον,

δστις, ἀναφαινόμενος ἥδη ἀπὸ τῶν χρόνων τῶν Κομνηνῶν, καταλήγει εἰς τὴν Παλαιολόγειον Ἀναγέννησιν τοῦ δεκάτου τρίτου, δεκάτου τετάρτου καὶ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος καὶ δι' αὐτῆς εἰς τὴν μεγάλην Εὐρωπαϊκὴν Ἀναγέννησιν. Ἀνευ τοῦ πρώτου ἡ γένεσις τοῦ δευτέρου καὶ αἱ Εὐρωπαϊκαὶ του ἐπεκτάσεις θὰ ἥσαν ἀδιανόητοι. Ἐντοπίζων τὰς ἐρεύνας του εἰς τὸν πρῶτον Βυζαντινὸν Ἀνθρωπισμόν, ὁ συγγραφεὺς ἀναζητεῖ τὰς πηγὰς καὶ τὰς συνθήκας τῆς ἐμφανίσεως. Τὸ μέγα τοῦτο πρόβλημα συνοψίζεται εἰς τοῦτο τὸ ἐρώτημα: «ἔλαχιστα Ἑλληνικὰ χειρόγραφα, οὐδὲν δ' ἵσως φιλολογικὸν μεταξὺ αὐτῶν, ἀντεγράφησαν ἀπὸ τοῦ ἔκτου, ἀν μὴ ἀπὸ τοῦ πέμπτου αἰῶνος, μέχρι τοῦ ἐνάτου. Τὰ πάντα μικροῦ ἐδέησαν νὰ καταστραφοῦν καὶ ὅντως πολλὰ ἡφανίσθησαν. Πᾶν δ, τι σήμερον κατέχομεν ἐσώθη ἐν Βυζαντίῳ καὶ διὰ τοῦ Βυζαντίου. Διατί; κατὰ ποῖον τρόπον;» (σελ. 8).

Εἰς τὸ κεφαλαιῶδες τοῦτο ἐρώτημα ἀποκρίνεται ὁ συγγραφεὺς, ἔξετάζων εἰς τὰ δύο πρῶτα κεφάλαια τὰς ὑποθέσεις τῆς ἀναγεννήσεως τῶν Γραμμάτων ἐν Βυζαντίῳ διὰ τῆς ἔξωθεν ὁσπῆς, διὰ τῆς ἐπιδράσεως δηλονότι τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης ἢ τῆς Συροαραβικῆς Ἀνατολῆς. Αἱ ἀποκρίσεις του εἶναι ἀρνητικαί. Δὲν δυνάμεθα νὰ ὑπολογίζωμεν εἰς τὴν Δύσιν διὰ νὰ ἔξηγήσωμεν, ἔστω καὶ ἐν ἐλαχίστῳ μέρει, τὴν Ἑλληνικὴν ἀναγέννησιν τοῦ ἐνάτου αἰῶνος. Ὁ Λατινικὸς κόσμος ξῆ ἐστραμμένος πρὸς ἑαυτὸν καὶ πρὸς τὴν Λατινικὴν γλῶσσαν· ἐλαχιστα πράγματα λαμβάνει, ἀκόμη καὶ ἐκ τοῦ Βυζαντίου, οὐδὲν δὲ μεταδίδει (σελ. 21). Ἀποκλείει ὠσαύτως τὴν Συροαραβικὴν ἐπίδρασιν. Δὲν δυνάμεθα νὰ ἀναζητήσωμεν τὴν παλινόστησιν τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ εἰς τὸ Βυζάντιον διὰ τῆς Ἀραβικῆς ὁδοῦ. Οἱ δύο κόσμοι (δ Βυζαντινὸς καὶ δ Ἀραβικὸς) παραμένουν ξένοι δ εἰς ἔναντι τοῦ ἄλλου. Εἶναι βέβαιον ὅτι κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους δ Ἰσλαμισμὸς δέχεται ἀναμφισβητήτως τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ, οὐδεμία ὅμως ὑφίσταται ἔνδειξις περὶ τῆς μεταβιβάσεως τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ εἰς τὸν μεσαιωνικὸν Βυζαντινὸν Ἑλληνισμὸν διὰ τῆς Ἰσλαμικῆς παρακαμπτηρίου. Τὰ δύο φαινόμενα εἶναι διάφορα ὡς πρὸς τὴν ἔκτασιν καὶ τὰς ἴδιοτητας, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴν φύσιν των (σελ. 29 κἄ.).

Τὰ ἀρνητικὰ ταῦτα συμπεράσματα ὁδηγοῦν τὸν κύριον Lemerle εἰς τὴν ἔρευναν ἐπιμάχων προβλημάτων τοῦ πρωίμου πνευματικοῦ βίου τοῦ Βυζαντίου. Ἐν τῇ μελέτῃ τοῦ θέματος τῆς ἐπιβιώσεως τοῦ θύραυθεν Ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τοῦ τετάρτου μέχρι τοῦ ἔκτου αἰῶνος ἀπτεται γενικωτέρων θεωρήσεων περὶ τῆς συζεύξεως τῆς Ἑλληνικῆς καὶ τῆς Χριστιανικῆς παιδεύσεως, ἀλλ' ἐντοπίζων τὰ διαφέροντά του εἰς τὸν τομέα τῆς διδασκαλίας καὶ τῆς μεταδόσεως τῶν ἀρχαίων Γραμμάτων ἔξαίρει τὴν σημασίαν τοῦ τετάρτου αἰῶνος. Ἡ κληρονομία τῆς Ἑλλάδος

έσώθη διὰ πρώτην φοράν κατὰ τὸν τέταρτον αἰῶνα διὰ τῆς δραστηριότητος τοῦ αὐτοκρατορικοῦ βιβλιογραφικοῦ ἐργαστηρίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως (σελ. 59). Ἡ κοίσις, ἡ ἀναστολὴ καὶ ἡ παρακαμὴ ἀρχονται ἀπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, μεγάλου ἀρχιτέκτονος τῆς πολιτειακῆς ἐνότητος, τῆς ἐνότητος τοῦ Δικαίου, τῆς θρησκείας καὶ τοῦ δόγματος, τῆς Τέχνης καὶ τοῦ πνευματικοῦ βίου. Φερόμεθα οὕτως εἰς τοὺς λεγομένους «σκυτεινοὺς αἰῶνας». «Ρωγμὴ ἡ συνέχεια;» : τὸ ἔργον τοῦτο προβάλλει διὰ συγγραφεὺς ως ὑποκείμενον τοῦ τετάρτου κεφαλαίου. Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἥδη ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Καρόλου Krumbacher, οἱ ἴστορικοὶ καὶ οἱ ἴστορικοὶ τῆς Φιλολογίας ἡσχολήθησαν περὶ τὸ «παμέγεθες κενόν», τὸ δόποῖον παρουσιάζει διὰ πολιτισμὸς τῶν Βυζαντινῶν ἀπὸ τοῦ ἑβδόμου μεσοῦντος μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ἐνάτου αἰῶνος. Ὁ κύριος Lemerle φέρει εἰς τὸ μέγα τοῦτο πρόβλημα νέας ἀπόψεως. Παραδέχεται τὴν κάθετον πτῶσιν τῆς ἀντιγραφικῆς, τῆς ἐκδοτικῆς θὰ ἐλέγομεν σήμερον, δραστηριότητος εἰς τὸν τομέα τῶν κλασσικῶν Γραμμάτων, ἀπορρίπτει τὰς ἀντιπνευματικὰς κατὰ τῶν εἰκονοκλαστῶν κατηγορίας τῶν εἰκονοφύλων καὶ καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ θύραθεν παιδεία παρέμεινεν ἀθικτος.

Τὰ τέσσαρα πρῶτα κεφάλαια τοῦ βιβλίου ἀποτελοῦν κατά τινα τρόπον εἰσαγωγὴν εἰς τὸ κύριον ὑποκείμενον, τὸν πρῶτον δηλονότι Ἀνθρωπισμὸν τοῦ ἐνάτου καὶ τοῦ δεκάτου αἰῶνος. Μεταξὺ τούτου καὶ ἐκείνης τὸ πέμπτον ἀφιεροῦται εἰς τὰς πρώτας ἐκδηλώσεις τῆς περιεργίας, τὰς τεχνικὰς προόδους καὶ τὰς πρώτας φυσιογνωμίας. Ὁ συγγραφεὺς διὰ μακρῶν ἀσχολεῖται περὶ τὴν μεγάλην ἐπανάστασιν εἰς τὴν τεχνικὴν τοῦ βιβλίου, τὴν ἀντικατάστασιν τῆς μεγαλογραμμάτου διὰ τῆς μικρογραμμάτου γραφῆς. Θὰ ἥδυνατο τις νὰ παραβάλῃ αὐτὴν πρὸς τὴν ἐφεύρεσιν τῆς τυπογραφίας (σελ. 121). Εἰς τὴν περὶ τὰς εἰκόνας πολεμικὴν διαγινώσκει τὴν ἐπανεισαγωγὴν τῆς διδασκαλίας τῆς Φιλοσοφίας ἐπὶ Ἀριστοτελείου βάσεως. Τὰ ὑπόλοιπα πέντε κεφάλαια ἀναφέρονται εἰς τοὺς σταθμοὺς τῆς μεγάλης ἀναγεννήσεως. Πλὴν τοῦ ἐνάτου, τὸ δόποῖον ἔχει ως θέμα τὰ σχολεῖα ἀπὸ τοῦ Βάρδα μέχρι τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, τὸ ἔκτον, τὸ ἑβδομόν, τὸ δύδον τοῦ δέκατον δργανοῦνται περὶ τέσσαρας μεγάλας πνευματικὰς φυσιογνωμίας: τὸν Λέοντα τὸν Φιλόσοφον ἡ Μαθηματικόν, τὸν πατριάρχην Φώτιον, τὸν ἀρχιεπίσκοπον Καισαρείας Ἀρέθαν τὸν Πατρέα καὶ τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντίνον Ζ' τὸν Πορφυρογέννητον.

Ὁ κύριος Lemerle, ὑποτάσσων τὴν ἀνοργάνωτον καὶ διεσπασμένην ὥλην τῶν συγγραφῶν καὶ τῶν μαρτυριῶν, διαλύων τοὺς περὶ αὐτὰς μύθους, ὑποβάλλων τὰς γνώμας τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν εἰς δέξεῖαν κριτικήν, ἀποκαθιστᾷ τὸν βίον καὶ τὴν δρᾶσιν τῶν μεγάλων τούτων ἀνδρῶν, διαφωτίζει τὸ ἔργον καὶ χαρακτηρίζει τὴν γενικωτέραν αὐτῶν ἐπίδρασιν καὶ ἀκτινοβολίαν. Ὁ Λέων δ Φιλόσοφος

ἀναδεικνύεται οὕτως ἀληθῆς πρόδομος, μοναδική, πρωτότυπος καὶ συναρπαστικὴ προσωπικότης τῆς ἀναγεννήσεως, ἡ δποία τεοματίζει τὴν εἰκονοκλαστικὴν κρίσιν καὶ ἐπαναφέρει τὸ σχολεῖον. Ὁ πατριάρχης Φώτιος εἶναι πρωτίστως ὁ ἀνώτατος κρατικὸς λειτουργός, ὁ ἀνθρωπὸς τῆς δράσεως καὶ ὁ πολιτικός, οὐχὶ δὲ ὁ διδάσκαλος. Εἰς τὴν σφαιραν τοῦ πνεύματος κομίζει ἀσυνήθη ἔφεσιν πρὸς γνῶσιν καὶ ἀπέραντον περιεργίαν. Μολονότι παραμένει προσηλωμένος εἰς τὸ δόγμα, πολεμεῖ τὰς αἱρέσεις καὶ ἔχεται τῶν ἡθικῶν ἀρχῶν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, ἀνοίγεται εὐδέως εἰς τὴν ἀρχαίαν Φιλοσοφίαν καὶ Παιδείαν, ἔξαίρει τὸν Ἀριστοτέλη, κρίνει αὐστηρῶς τὴν περὶ Ἰδεῶν θεωρίαν τοῦ Πλάτωνος, ἐνασμενίζει εἰς τὴν θήραν τῆς λέξεως καὶ τοῦ ὀρθοῦ Ἀττικοῦ λόγου. Ὡς ἀκραιφνῆς Βυζαντινός, βλέπει τὴν ἀρχαίαν πατερίαν ὡς προπατερίαν τῆς πίστεως. Ὅμως ὁ Φώτιος, ἐκπρόσωπος μιᾶς κοινωνίας ἐν πλήρει πνευματικῇ ἀνθήσει, καθιεροῖ ἔναντι τῆς ἐθνικῆς Φιλολογίας νέαν τινὰ στάσιν· στάσιν ἡρεμωτέραν, μεμετρημένην, ὡς ἀρμόζει εἰς ἐποχήν, καθ' ἥν ὁ θρίαμβος τῆς Ὀρθοδοξίας κατέστησε τοὺς Χριστιανοὺς θαρραλέους καὶ γαληνίους. Κατὰ τὸν συγγραφέα, τοῦτο ἀποτελεῖ ἵσως τὴν ἀφετηρίαν ἐνὸς νέου Κλασσικισμοῦ, τοῦ Βυζαντινοῦ Κλασσικισμοῦ, ὁ δποῖος, ἐρειδόμενος ἐπὶ χριστιανικοῦ βάθρου, δὲν ἀπορρίπτει, ἀλλὰ τούναντίον χρησιμοποιεῖ καὶ ἔν τινι μέτρῳ ἀφομοιοῖ τὸν ἀκίνδυνον πλέον θύραθεν Ἑλληνισμὸν (σελ. 196).

Μετὰ τὴν καταπλήσσονταν πολιτικὴν καὶ πνευματικὴν ἰδιοσυγκρασίαν τοῦ Φωτίου, ὁ Ἀρέθας ἐμφανίζεται εἰς τὰ ὅμματα τοῦ συγγραφέως ὡς δευτερεύοντα προσωπικότης. Μεταξὺ τῶν δύο ἀνδρῶν ὁ κύριος Lemerle εὑρίσκει τὴν «διαφορὰν ἐνὸς μεγάλου ἀνθρωπιστοῦ (...) καὶ ἐνὸς λογίου βιβλιοφίλου, ἐπίσης δὲ τὴν διαφορὰν ἐνὸς μεγάλου πνεύματος καὶ ἐνὸς μικροῦ χαρακτῆρος». Δὲν παραλείπει ὅμως νὰ σημειώσῃ ὅτι οἱ μεταγενέστεροι ὀφείλομεν εἰς αὐτὸν χάριτας διὰ τὴν ἐκλογὴν τῶν ἔργων, εἰς τὰ δποῖα ἔστρεψε τὰ διαφέροντά του κατὰ προτίμησιν. Ὁ δρίζων του εἶναι ἀναπεπταμένος. Ἀπὸ τοῦ Πλάτωνος εἰς τὸν Εὐκλείδην διέρχεται διὰ τῶν φιλοσόφων, τῶν περὶ τὰ ἡθικὰ διατριβόντων, διὰ τῶν ἴστορικῶν, τῶν ὁγιόδων, τῶν γεωγράφων, τῶν γραμματικῶν (σελ. 238).

Ὁ Ἐγκυλοπαιδισμὸς εἶναι ἡ τελευταία φάσις τοῦ πρώτου Βυζαντινοῦ Ἀνθρωπισμοῦ. Ὁ κύριος Lemerle, ἀφοῦ ἐξήτασε τὰ ἀφορῶντα εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν ἀπὸ τοῦ Βάρδα μέχρι τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Ζ', διηγείνησε δύο θεμελιώδη θέματα: ὅτι ὁ Βυζαντινὸς Ἐγκυλοπαιδισμὸς δὲν ἔχει σχέσιν μετὰ παραλλήλου φαινομένου τῆς Ἀραβικῆς Γραμματείας καὶ ὅτι ἡ ἐρανιστικὴ καὶ ἐγκυλοπαιδικὴ κίνησις προϋπήρχε τοῦ μεγάλου ἐγχειρήματος τοῦ αὐτοκράτορος - συγγραφέως Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου. Ἐν συνεχείᾳ ἀναλύει τὸ τελευταῖον τοῦτο ἔργον διακρίνων αὐτὸν εἰς μεγάλας ἐνότητας: τὴν «Αὐτοκρατορικὴν ἡ πολι-

τικὴν Ἐγκυλοπαιδείαν» (Βίος Βασιλείου τοῦ Α', Περὶ τῆς βασιλείου τάξεως, Πρὸς τὸν ἔδιον νίὸν Ῥωμανόν, Περὶ θεμάτων), τὴν «Ἡθικὴν Ἐγκυλοπαιδείαν» (Ἐκλογαί), τὰς «Εἰδικὰς Ἐγκυλοπαιδείας» (Γεωπονικά), τὰ «Λεξικὰ καὶ Ἐγκυλοπαιδείας κατ' ἀλφάβητον», κλπ. Ὁ Βυζαντινὸς Ἐγκυλοπαιδισμὸς στερεῖται κριτικοῦ πνεύματος. Κερματίζει τὰ πρωτότυπα κείμενα καὶ ἀποστραγγίζει αὐτὰ ἀπὸ τὴν ψυχὴν καὶ τὸ ἀρχαῖον κάλλος των. Παρὰ ταῦτα αἱ ἐπιτεῦξεις αὐτοῦ διὰ τὰς ἀσυνήθεις διαστάσεις των ἔχουν τι τὸ μεγαλειῶδες. Εὑρίσκουν τὴν δικαίωσίν των εἰς τὴν ἐπιτυχῆ προσπάθειαν τῆς ἀναζητήσεως, τῆς ἀνακτήσεως, τῆς συντηρήσεως. Ἰσως τὸ βαθύτερον νόημά των κεῖται εἰς τοῦτο, ὅτι καθιεροῦν τὴν συμφιλίωσιν μετὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ παρελθόντος (σελ. 300).

Τὸ θέμα τοῦτο τῆς συμφιλιώσεως τῆς χριστιανικῆς περὶ τοῦ θείου, τοῦ κόσμου καὶ τοῦ βίου θεωρίας μετὰ τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας, διήκει διὸ δὲ τοῦ ἔργου. Εἰς τὰς ὁλίγας ἀλλὰ πυκνὰς σελίδας τοῦ ἐπιλόγου (σελ. 301 - 307) ὁ συγγραφεὺς συνοψίζει τὰ συμπεράσματά του. Κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς Ἑλληνικῆς Αὐτοκρατορίας ἡ συνύπαρξις τῆς παραδόσεως τοῦ ἐθνικοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τοῦ θριαμβεύοντος Χριστιανισμοῦ συνετέλεσεν εἰς τὴν διατίχησιν τῆς συνεχείας. Ὁ Βυζαντινὸς Χριστιανισμός, κληρονόμος ἐνὸς τελείου διαλεκτικοῦ δογάνου, ἔσπευσε νὰ χρησιμοποιήσῃ τοῦτο κατὰ τῶν ἀντιπάλων, ἐπομένως δὲ νὰ οἰκειοποιῇ τὴν παλαιὰν παιδείαν ἀντὶ νὰ ἀφανίσῃ αὐτήν.

Ἡ ίσορροπία αὕτη θραύεται κατὰ τὸν ἔκτον αἰῶνα. Ἡ ίδιάζουσα μορφὴ τοῦ Βυζαντίου χαλκεύεται ὑπὸ σκληρὰς συνθήκας κατὰ τὴν μακρὰν πάλην ἐναντίον τῶν Ἀράβων καὶ τοὺς μακροὺς θρησκευτικὸς ἀγῶνας τῆς Εἰκονομαχίας. Κατὰ τὴν σκοτεινὴν περίοδον ἡ περὶ τὰς εἰκόνας ἔρις ὑπῆρξεν ἴσχυρὸν ἐμπύρευμα διὰ τὸν στοχασμόν, παρόρμησις ἐποικοδομητική, γόνιμος ἀναζήτησις τῶν θεμελιωδῶν ἀξιῶν καὶ περὶ αὐτῆς τῆς οὐσίας τοῦ χριστιανικοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἀναμφισβήτητως ἡ παιδεία διῆλθε κρίσιν ἀλλὰ δὲν ἥφαντισθη. Τὸ Βυζάντιον δὲν ἐγνώρισε τὸ βαθὺ σκότος, τὸ δποῖον ἐκάλυψεν ἄλλας χώρας. Ἐν τῷ μέσῳ λαῶν ἡμιβαρβάρων ἐμφανίζεται ὡς καταφύγιον μιᾶς παιδείας, τῆς δύοις διετήρησε ζωτανὴν τὴν παράδοσιν.

Ο πρῶτος Βυζαντινὸς Ἀνθρωπισμός, γέννημα βραδείας ἐσωτερικῆς ἀναπλάσεως, ἀνέκυψεν ἐξ αὐτῶν τῶν δυνάμεων τῆς Αὐτοκρατορίας. Συνεπλήρωσε τὸν κύκλον του κατὰ τὸν δέκατον αἰῶνα. Γενικώτερον δὲ αἰῶν οὗτος ἀποτελεῖ βαθεῖαν τομὴν εἰς τὴν Βυζαντινὴν Ἰστορίαν. Ὁ ἐπόμενος διὰ τῶν παντοειδῶν ἀναστατώσεών του καθιεροῖ τὴν δευτέραν ιστορίαν τοῦ Κράτους καὶ θέτει τὰς βάσεις τοῦ δευτέρου Βυζαντινοῦ Ἀνθρωπισμοῦ, ἀπό τινος ἀπόψεως «φιλολογικω-

τέρου», ὡσας δὲ λιγώτερον ἀμιγῶς. Βυζαντινὸς δημοσίου καὶ περισσότερον συναπτομένου πρὸς ὅσα διαδραματίζονται εἰς τὴν Δύσιν κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχήν.

Ἡ παιδεία, τὴν ὅποιαν καθιέρωσεν ὁ πρῶτος Βυζαντινὸς Ἀνθρωπισμός, εἶναι ἀναμφισβήτητος ἐστραμμένη πρὸς τὸ παρελθόν. Ὁ πατριάρχης Φώτιος, ἰδουτὴς τοῦ κλασσικισμοῦ, παρέλαβεν ἐκ τῆς ἀρχαίας παραδόσεως τμῆματά τινα τῆς κληρονομίας, τὴν ὁγητορικήν, τὰ θέματα λεξιλογίου καὶ γλώσσης, συνθέσεως καὶ ὑφους, τοὺς νόμους τῶν εἰδῶν, τὸν συλλογισμόν, ἀπέκοψε δὲ ἄλλα μέρη οὐχ ἔττον σημαντικά. Οὕτως ἀπηρτίσθη παιδεία Ἑλληνικὴ συντηρητική, ὡς τι δριστικῶς κεκτημένον καὶ περιγεγραμμένον πνευματικὸν ἀγαθόν, ξένον, ἀν μὴ ἔχθρικόν, πρὸς πᾶσαν δημιουργικὴν ὁρμὴν καὶ καινοτομίαν. Ἐκ τοῦ κάλλους τῆς ἀρχαίας Γραμματείας οἱ Ἑλληνες ἐλάχιστα ἥντιλησαν. Ὁ Ὄμηρος, ὁ Σοφοκλῆς, ὁ Θουκυδίδης ἢ ὁ Δημοσθένης οὐδόλως παρέσχον εἰς αὐτοὺς αἰσθητικὴν συγκίνησιν. Καταπλήσσει δὲ τὸν μελετητὴν τὸ πρόσωπον, τὸ ὅποιον διεδραμάτισαν — ἢ δὲν διεδραμάτισαν — εἰς τοὺς διαφόρους κλάδους τῆς γνώσεως καὶ εἰς τὰς Literae humaniores.

Τὴν ἐδομηνείαν τοῦ φαινομένου ἀναζητεῖ ὁ συγγραφεὺς οὐχὶ εἰς τὴν ἔλλειψιν ἐπιστημονικοῦ πνεύματος ἢ δημιουργικῆς πνοῆς, ἀλλ’ εἰς αὐτὸν τοῦτον τὸν πνευματικὸν βίον τῆς Αὐτοκρατορίας, τούλαχιστον μέχρι τοῦ ἐνδεκάτου αἰώνος. Τὸ Βυζαντιον ἔθραυσε τὴν ἐνότητα τῆς γνώσεως, θεμελιώδη ἀρχὴν τῆς Ἀρχαιότητος, καὶ ἐδημιούργησε τὴν διάκρισιν μεταξὺ τῆς ἐσωγενεῖας τῆς γνώσεως καὶ τῆς ἐξωγενεῖας, ὑποτάσσον ταύτην εἰς ἐκείνην ὡς θεραπαινίδα πρὸς τὴν δέσποιναν. Οὕτως ἐνεκλείσθη ἐντὸς ἐνὸς κόσμου ἀνευ ἐκβάσεως καὶ ἐπικοινωνίας, ἐντὸς τοῦ κλειστοῦ κύκλου τοῦ θεολογικοῦ λόγου. Ἡ Φιλοσοφία, ὑφ’ ἧν ἐννοιαν ἐδημιούργησαν αὐτὴν οἱ Ἑλληνες, ἐστερεῖτο αὐτοῦ τοῦ ὑποκειμένου της, ἀφοῦ διὰ τῆς Ἀποκαλύψεως ὁ ἀνθρωπος ἀνηρπάζετο ἐκ τῆς γῆς καὶ μετεφέρετο ἐκτὸς τοῦ πραγματικοῦ. Διὰ τὸν κύριον Lemerle ἡ δημιουργικὴ ἐπίτευξις τοῦ Βυζαντίου εἶναι ἀναμφισβήτητος εἰς δύο πεδία: πρῶτον εἰς τὸ πεδίον τῶν ἡθικῶν ἀξιῶν, τῆς Ἡμικῆς· τὸ ἴδεωδες τοῦ ἀνθρώπου εἶναι βεβαίως χριστιανικόν, ἀλλὰ διατηρεῖ εἰς μίαν ἀξιόλογον σύνθεσιν τὸ οὖσιῶδες τοῦ ἴδεωδους, τὸ ὅποιον ἀπέρρευσεν ἐκ τῆς Ἑλληνορρωμαϊκῆς χιλιετηρίδος. Διὰ τοῦτο δὲ Βυζαντινὸς ἀνθρωπος τοῦ πρώτου Μέσου Αἰώνος ενδίσκεται ἐγγύτερον ἡμῖν παρὰ δὲν τῇ Δύσει σύγχρονός του. Δεύτερον τὸ Βυζαντιον ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ ὁμαλέαν πρωτοτυπίαν εἰς τὴν καλλιτεχνικὴν ἔκφρασιν, διότι ἐδημιούργησε τὴν κατ’ ἔξοχὴν θρησκευτικὴν τέχνην, τὴν μᾶλλον ὑπερβατικὴν πασῶν τῶν τεχνῶν.

Ο διακεκριμένος ξένος ἔταῖρος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ ἀγαπητὸς

συνάδελφος ἀνέγραψεν ἐπὶ τῆς προμετωπίδος τοῦ βιβλίου του δύο μεθοδολογικὰ ἀξιώματα: ἐν τοῦ *La Bruyère*, κατὰ τὸ δόποιον ἡ μελέτη τῶν κειμένων ἀποτελεῖ τὸν συντομώτερον, τὸν ἀσφαλέστερον καὶ τὸν πλέον εὐχάριστον δρόμον διὰ πᾶν εἶδος ἐρεύνης, καὶ ἔτερον τοῦ *Antoine Meillet*, διδάσκοντος ὅτι ἡ πρωτοτυπία δὲν ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς ἐφαρμογῆς εἰς γνωστὰ πράγματα γενικῆς τινος ἰδέας, ἔχούσης τὴν ἐπίφασιν τῆς πρωτοτυπίας, ἀλλ᾽ εἰς τὴν ἀκριβῆ καὶ προσωπικὴν ἐρμηνείαν γεγονότων συνειλεγμένων ἐκ πρώτης χειρός. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης δι συγγραφεὺς ἐπετέλεσε πλήρως τὰς ἐπαγγελίας του. Εἰς τὴν ἀναθεώρησιν σπουδαιοτάτων προβλημάτων τοῦ πνευματικοῦ βίου τοῦ Βυζαντίου ἐκόμισε τεραστίαν καὶ ποικίλης φύσεως ἀποδεικτικὴν ὑλην, μαρτυρίας κειμένων, ἀγνώστους λεπτομερείας, νέας διακριβώσεις ἐκ τῆς χειρογράφου παραδόσεως. Ἐδάμασε τὴν βιβλιογραφίαν, παλαιάν, νέαν καὶ νεωτάτην, ὑπέβαλε καὶ ταύτην καὶ ἐκείνην εἰς ὅξυτάτην κριτικὴν καὶ κατέρριψεν ἐπισφαλεῖς ἐρμηνείας, ἐσπευσμένας γνώμας καὶ ἐσφαλμένας θεωρίας. Τέλος, δρμώμενος ἐκ τῶν ἐπὶ μέρους, ἥχθη εἰς στερεὰ καὶ πλήρη ἵστορικης διορατικότητος καὶ εὐαισθησίας συμπεράσματα. Τὸ βιβλίον, τὸ δόποιον παρουσιάζω εἰς τὴν Ἀκαδημίαν, κατέχει ἥδη πρωτεύουσαν θέσιν εἰς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ Βυζαντίου καὶ τοῦ πολυμόρφου πολιτισμοῦ του».

Μετὰ τὴν παρουσίασιν τοῦ ἀνωτέρω ἔργου ὑπὸ τοῦ κ. Δ. Ζακυνθηνοῦ, δι πρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας κ. **Γρ. Κασιμάτης**, λέγει τὰ ἔξῆς:

«Ἡ παρουσίασις τοῦ βιβλίου τοῦ Καθηγητοῦ τῆς Κολλεγίου τῆς Γαλλίας καὶ τακτικοῦ μέλους τῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιγραφῶν καὶ Γραμμάτων τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου καὶ ἔνοντος ἐταίρου τῆς ἡμετέρας Ἀκαδημίας, κ. Paul. Lemerle, προσθέτει ἔνα ἀκόμη ιρίκον εἰς τὴν «μνήμην» τοῦ Βυζαντίου, τὴν δόποιαν «ἀνεπαισθήτως» ὅπως θὰ ἔλεγεν ὁ Καβάφης, φροδομήσαμεν κατὰ τὰς τελευταίας συνεδρίας τῆς Ἀκαδημίας. Ἡρχισεν ἡ μνήμη αὐτὴ μὲ τὴν διμιλίαν τοῦ κ. Παπατσώνη, τὴν ἀναφερομένην ὑπὸ μορφὴν παρουσιάσεως τοῦ βιβλίου τοῦ Haussig εἰς τὸν Βυζαντινὸν Πολιτισμὸν ἐν γένει καὶ τὰς σχέσεις του μὲ τὴν Ἑλληνικὴν Ἀρχαιότητα, ἀφ' ἐνός, καὶ τὴν μεσαιωνικὴν Δύσιν ἀλλὰ καὶ τὴν Ἀνατολίην, ἀφ' ἐτέρου, καὶ τὴν ἐπακολουθήσασαν συζήτησιν. Συνεχίσθη μὲ τὴν ἀνάλυσιν τῆς ζωῆς τοῦ Σεκονδίνου ἀπὸ τοῦ ἰδίου συναδέλφου ἐξ ἀφορμῆς τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Π. Μαστροδημήτρη, ποὺ ἀνεφέρετο, ὅπως ἔξειλίχθη μὲ τὴν ἐπακολουθήσασαν συζήτησιν, εἰς τὰ προβλήματα τῆς θνησκούσης Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας. Ἐξηκολούθησεν ἔπειτα ἡ ἀναζήτησις τῶν νομικῶν,

ού μὴν ἀλλά, καὶ τῶν κοινωνικῶν μορφῶν τοῦ Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ—διότι πάντοτε ὑπὸ τὸ γράμμα τῶν νόμων κρύπτεται ἡ ἀντιμετώπισις τῶν προβλημάτων τοῦ ἀνθρώπου, εἴτε ὡς ἀτόμου εἴτε ὡς μέλους τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου — μετὰ τὴν πτῶσιν τοῦ Βυζαντίου καὶ ἔξω τῶν κλασσικῶν δρίων τῆς Αὐτοκρατορίας, διὰ τῆς ἀνακοινώσεως τοῦ κ. Ζέπου περὶ τῶν κωδικοποιήσεων τοῦ Φωτεινοπούλου καὶ τοῦ ‘Ψηφλάντη καὶ τῶν ἐπ’ αὐτῶν δξιτάτων παρατηρήσεων, ἵδιως εἰς τὸ ἀγροτικὸν ζήτημα τοῦ καθηγητοῦ κ. Georgescu.

Σήμερον πάλιν ἡ λαμπρὰ παρουσίασις ἀπὸ τὸν κ. Ζακυνθηνὸν τοῦ ἔξισου λαμπροῦ βιβλίου τοῦ Paul Lemerle «Le Premier Humanisme Byzantin» δὲν ὀλοκληρώνει βέβαια τὴν «μνήμην» ποὺ συμπτωματικῶς ἐγείρομεν εἰς τὴν δόξαν τοῦ Βυζαντίου, προσθέτει ὅμως ἀπαστράπτοντας λίθους εἰς αὐτὴν καὶ παρέχει τὴν ἐλπίδα ὅτι μὲ τὴν συζήτησιν ἐπὶ τοῦ θέματος καὶ μὲ μελλοντικὰς ἀνακοινώσεις θὰ ὀλοκληρωθῇ, κατὰ τὸ δυνατόν, τὸ «τρόπαιον».

Μὴ σᾶς ἐκπλήσσει ἡ λέξις. Τὸ τρόπαιον ἀναφέρεται εἰς νίκην. Καὶ νίκη εἶναι τὸ βαθμηδὸν κραταιούμενον αἰσθημα τῆς Ἑλληνικότητος τοῦ Βυζαντίου, ὃχι πλέον ἀπὸ τῶν 7ου καὶ 8ου αἰώνων, ἀλλ᾽ ἥδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς Αὐτοκρατορίας. Καὶ εἰς τοῦτο ἔγκειται ἡ μεγάλη σημασία τοῦ ἔργου τοῦ Lemerle. “Ο, τι ὀνομάζομεν «ἀνθρωπισμὸν» — καὶ ὁ ὀρισμὸς εἶναι δύσκολος — εἰς τὸ Βυζάντιον δὲν εἶναι γνωστὸς παρὰ διὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας τῆς ἀκμῆς καὶ τῆς ἀγωνίας, ἵδιως τῆς ἀγωνίας.” Ισως εἰς τοὺς αἰῶνας αὐτοὺς οἱ χυμοὶ τῆς Ἀνατολῆς νὰ συνετέθησαν σφικτότερα μὲ τὸ Ἑλληνικὸν ὑπόβαθρον τῶν ἀρχικῶν πνευματικῶν δημιουργιῶν. Διὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας πολλοὶ ἡσχολήθησαν. Καὶ μεταξὺ αὐτῶν καὶ ἐγὼ εἰς ἀνακοίνωσίν μου εἰς τὸ Συνέδριον τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης πρὸ διετίας, ὅπου παρουσίασα «Quelques réflexions sur l’Humanisme Byzantin» (βλ. Europe Sud Est, Mars 1971, σελ. 3 ἐπ.). Ο Lemerle ὅμως ἀσχολεῖται μὲ τὸν «πρῶτον» Βυζαντινὸν Ἀνθρωπισμόν, τὴν πρώτην φάσιν του, τὴν κατὰ βάσιν Ἑλληνικήν. Καὶ παρουσιάζει διὰ μέσου μιᾶς φαβδοσκοπίας ποὺ ἀποκαλύπτει τὴν συνέχειαν, ἔνα πίνακα ἑνιαῖον, ζωγραφισμένον μὲ διαφόρους πολλάκις ὀπτικὰς γωνίας, ἀπὸ τὸν ὅποῖον ὅμως, ὅπως εἰς τὸ Embaquetement pour Cythère τοῦ Watteau, πηγάζει ἡ ἔξελιξις τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, διακόπτοντος κάθε ἐπαφὴν μὲ τὴν βάρβαρον Δύσιν — τὸ ἔδιο τονίζει καὶ ὁ Père Decarreaux — καὶ διοχετευομένου εἰς τὸ Βυζάντιον, εἰς τὸ ὅποῖον ὁ Lemerle ἀναζητεῖ τὴν ἐπίδρασιν τῶν Ἀρχαίων κατὰ τοὺς «σκοτεινοὺς αἰῶνας». Καὶ ἡ σύνθεσις ἀπὸ τοὺς φορεῖς τοῦ θριαμβεύοντος χριστιανισμοῦ, τῆς Ἑλληνικῆς μεθόδου τῆς σκέψεως, τῆς διαλεκτικῆς, μὲ τὸ ἀποϊουμδαΐθεν δόγμα ὑπὸ τὴν ὄθησιν — ἀς προσθέσωμεν καὶ τὴν πίεσιν — τῶν Αὐτοκρατόρων, οἵ δοποῖοι, ἵσως καὶ διὰ λό-

γους στερεώσεως τῆς Αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ καὶ τοῦ σκήπτρου των, προσεχώρησαν καὶ εἰς τὴν Ἑλληνικὴν σκέψιν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν χριστιανισμὸν καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐπέβαλον τὴν σύνθεσιν των, ἐμφανίζεται δι’ αὐτὴν εἰς τὸν ἀναγνώστην ὡς νέα μεγαλοπρεπής δημιουργία.

Ορθῶς εἰς τὴν μετόπην τῶν συμπερασμάτων του, δὲ Lemerele ἔθεσε τὴν σκέψιν τοῦ Gaston Bachelard, τοῦ αὐτοδιδάκτου φιλοσόφου, ποὺ ἔγινε καθηγητὴς εἰς τὴν Σοφόνιην :

«Ἡ τσιγκουνιὰ τοῦ μορφωμένου ἀνθρώπου τὸν κάμνει νὰ μυρηπάζῃ ἀδιάκοπα τὰ ἔδια ἀποκτήματα τῆς μορφώσεώς του. Κάτι πλέον, τὴν ἔδιαν μόρφωσιν καὶ γίνεται, ἔτσι, σὰν ὅλους τοὺς φιλαργύρους, θῦμα τοῦ χρυσοῦ ποὺ χαϊδεύει.»

Τοῦτο πρέπει νὰ λεχθῇ διὰ τοὺς σοφοὺς τῆς Δύσεως ποὺ δὲν ἔχουν ἀκόμη ἀντιληφθῆ τὴν πολιτιστικὴν συνέχειαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος, διὰ τοῦ Βυζαντίου, δι’ ὅλης τῆς ἴστορίας τοῦ Βυζαντίου, μέχρι τῶν καθ’ ἡμᾶς.

Ο Lemerele βλέπει βαθύτερον τὸ ὅλον πρόβλημα.

Αλλὰ τὸ θέμα εἶναι ἀτελείωτον. Διότι ὑπάρχουν καὶ τὰ σκοτεινὰ σημεῖα. Οχι μόνον εἰς τὸ ἔργον τοῦ Lemerele, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν σύνθεσιν Ἑλληνισμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ, ποὺ σιγὰ - σιγὰ ἐμπλέκεται εἰς τὰς ἀντιθέσεις μεταξὺ παραδόσεως ποὺ εἶναι Ἑλληνικὴ καὶ ἐλευθερίας τῆς σκέψεως ποὺ εἶναι καὶ αὐτή, ὡς δόγμα ἀμετακινήτως, Ἑλληνικὴ καὶ ποὺ δονομάζομεν ἀνθρωπισμόν. Ἡ εἰκονομαχία δημιουργεῖ τὰς ἀντιφάσεις τῆς ἴστορίας ποὺ ἵσως θὰ καταλήξῃ εἰς βαθὺν δικασμόν. Οπως πολλάκις ἄλλωστε . . . Ο Lemerele θέτει τὰ προβλήματα αὐτὰ καὶ ἀκόμη τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων τοῦ πλατωνισμοῦ καὶ τοῦ χριστιανισμοῦ διὰ μέσου τῆς «κοινῆς γνώμης» τῶν Βυζαντινῶν. Αρκετὰ ὅμως εἶπον.

Τίς ἀγορεύειν βούλεται ;

Ακολούθως, δὲ Ἀκαδημαϊκὸς κ. **Π. Ζέπος** διατυπώνει τὴν ἀπορίαν, διατί δὲ Lemerele, εἰς τὸ ἄλλως λαμπρὸν βιβλίον του, διμιλεῖ περὶ πρώτου οὕμανισμοῦ κατὰ τὸν ἔνατον αἰῶνα, ἐνῷ ἵσως πρῶτος οὕμανισμὸς ὑπῆρξεν εἰς τὸ Βυζάντιον κατὰ τὸν τέταρτον αἰῶνα, δτε ἡ μελέτη τῶν Ἀρχαίων ὥδηγησε εἰς ἐκλεπτυσμένας φιλοσοφικὰς θεωρήσεις μὲ γόνιμα ἀποτελέσματα εἰς πᾶσαν ἔρευναν, καὶ δὴ καὶ εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ Δικαίου.

Τέλος, δὲ Ἀκαδημαϊκὸς κ. **Μ. Στασινόπουλος**, λέγει τὰ ἔξῆς :

«Παρακαλῶ νὰ μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ κάμω δύο παρατηρήσεις, εἰδικῆς φύσεως, εἰς τὴν ὁραίαν ἔκθεσιν τοῦ ἀξιοτίμου συναδέλφου κ. Ζακυνθηνοῦ :

α) Ὡς ἀντιπαράθεσις τοῦ Φωτίου μὲ τὸν Ἀρέθαν, μοῦ ὑπενθυμίζει ὅτι ὁ Ἀρέθας, παρὰ τὴν μεγάλην ἐλληνικήν του παιδείαν, ὑπῆρξεν εἰς ὥρισμένας στιγμὰς ἀντίθετος πρὸς τὴν ἐλληνικὴν σκέψιν, ως π.χ. ὅταν ἔγραψε τὸν γνωστὸν λίβελλόν του ἐναντίον τοῦ Λουκιανοῦ, τὸν δποῖον ἀπεκάλεσε συγγραφέα «μιαρὸν καὶ δλέθριον» καὶ «γελωτοποιοῦ γελωτοποιότερον».

β) Ἐὰν ἀποδίδεται, ὡς ἀντελήφθην, εἰς τὸν Φώτιον, ἡ ἀποψίς ὅτι ἡ ἔξωθεν σοφία εἶναι προπαιδεία διὰ τὴν χριστιανικὴν σοφίαν θὰ ἡδύνατό τις νὰ παρατηρήσῃ ὅτι ἡ ἀποψίς αὕτη εἶχεν ἥδη διατυπωθῆ κατὰ κόρον ἀπὸ τῶν πρώτων αἰώνων μ. Χ. καὶ ἴδιως κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα, δ ὅποιος ἐκλήθη Χρυσοῦς Αἰών τῆς Ἑλληνικῆς Χριστιανικῆς Γραμματείας. Ὅτι δημόσιος δ Ναζιανζηνὸς ἔλεγεν ὅτι «ἀπὸ τοῦ χείρονος ἐπὶ τὸ κρεῖττον πορευόμεθα». «Χεῖρον» ἐννοοῦσε τὴν ἐλληνικὴν σοφίαν. Ὁ δὲ Μ. Βασίλειος σαφῶς διετύπωσε τὴν ἀρχὴν αὐτὴν καὶ εἰς ἄλλα ἔργα του, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν κλασσικὴν πραγματείαν του «Πρὸς τὸν νέον», ὅπως ἀν ἔξ ἐλληνικῶν ὠφελοῦντο λόγων», διότου λέγει ὅτι τὰ μὲν Ἱερὰ Βιβλία μᾶς ὁδηγοῦν διὰ τοῦ μυστηρίου πρὸς τὴν θεὰν Ἀλήθειαν, ἡ ἐλληνικὴ ὅμως παιδεία μᾶς ἐκγυμνάζει διὰ τὴν κατανόησίν των. Γενικῶς δὲ τὸ σύνθημα τοῦτο ᾖτο κοινὸς τόπος κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Φωτίου. Ὅταν οἱ ἔθνικοι φιλόσοφοι, βλέποντες τὴν ἄνοδον τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὸν ἐπολέμησαν μὲ τὰ φοβερὰ φιλοσοφικά των ὅπλα, οἱ Πατέρες, ἐπειδὴ εἶχον ἐλληνικὴν παιδείαν, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ἀνεγνώριζαν τὴν ἐπιβλητικὴν πραγματικότητα τῆς «οἰκουμενικῆς» ἐλληνικῆς σκέψεως, ἔτεινον τὴν χεῖρα, διὰ νὰ ὑπάρξῃ αὐτὸς δ συμβιβασμός, εἰς τὸν δποῖον καὶ ἐπίστευον βαθύτατα, ὅτι δηλαδή, ἡ ἐλληνικὴ παιδεία προπαρασκευάζει διὰ τὴν χριστιανικὴν τοιαύτην».

Ἐν κατακλεῖδι δ κ. **Ζακυθηνός**, ἀποκρινόμενος εἰς τὰ τεθέντα ἐρωτήματα, παρέχει διευκρινήσεις τινάς.